

تاریخ شفاهی و تکررگرای در تاریخ دفاع مقدس

مهدی احمدی اختیار^۱

«هر سالمندی که از دنیا می‌رود انگار کتاب‌خانه‌ای آتش می‌گیرد.»

چکیده

تاریخ‌نگاری دفاع مقدس، تاریخ حماسه و ایثار تمامی اقشار مختلف ایران است. تاریخی که نخبگان سیاسی و نظامی تنها یک خانه از جدول آن را می‌سازند و نقش‌آفرین و بازیگر خانه‌های دیگر آن تمامی مردم ایران‌زمین، اعم از سربازان، دانش‌آموزان، دانشجویان، معلمان، روحانیان، پزشکان، مهندسان، پرستاران، زنان، کشاورزان، رانندگان، اقلیت‌های مذهبی و ده‌ها قشر فرادست و فرودست دیگر هستند. تاریخ جنگ و دفاع مقدس غالباً از دید نخبگان سیاسی و نظامی به تصویر کشیده شده است و اقشار فرودست جامعه از سوی پژوهش‌گران و مورخان نادیده گرفته شده‌اند. بنابراین، تاریخ شفاهی می‌تواند صدای تمام اقشار فراموش‌شده یا کمتر دیده‌شده باشد و روایت متکثری از جنگ را به نمایش بگذارد.

اینکه تاریخ شفاهی چرا و چگونه و از چه راهی می‌تواند سخنگوی تمام اقشار جامعه باشد و مورخان دیگر با چه الزامات و تنگنانهایی مواجهند که مورخ شفاهی با آن روبه‌رو نیست؟ تاریخ شفاهی برای نشان دادن مقوله‌ی ایثار و شهادت در دوران دفاع مقدس چه ظرفیتی دارد؟ از جمله سؤال‌هایی است که در این پژوهش، با استناد به آثار و منابع کتاب‌خانه‌ای بررسی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تاریخ شفاهی، دفاع مقدس، تکررگرای، ایثار و شهادت.

مقدمه

موضوع جنگ همواره یکی از مباحثی بوده است که توجه مورخان را به خود جلب کرده است، چنان‌که بخش بزرگی از کتاب‌های تاریخ در سراسر دنیا به جنگ مربوط است. اصولاً جنگ را می‌توان یکی از عوامل شکل‌گیری منابع تاریخی محسوب کرد. در دوره‌هایی که جنگ و درگیری‌های بزرگی به وقوع پیوسته، کتاب‌های تاریخی بیشتری نوشته شده است. سال‌های جنگ و دفاع را می‌توان بخش مهم تاریخ هر سرزمینی به شمار آورد که اطلاعات کامل‌تری نسبت به سایر دوره‌ها از آن باقی مانده است، زیرا پیروزی، شکست، غنیمت، اسارت، رشادت، ترس، کشتارها، ویرانی‌ها، نوع سلاح‌ها و رفتار مهاجمان و مدافعان، موضوعاتی نبود که به راحتی از ذهن و خاطره‌ی نسل‌ها پاک شود. در این میان، سرزمین ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی خود بیشترین جنگ‌ها و حمله‌ها را در طی تاریخ تجربه کرده است. تاریخ مردم ایران از همان ابتدا آکنده از جنگ و ستیز است؛ حملات آشور، سکاها، اسکندر، اعراب، ترکان، مغولان، تیمور، عثمانی، روس‌ها و رژیم بعثی عراق بخش بزرگی از تاریخ ایران به شمار می‌رود. تاریخی که مورخان بنا بر سبک و نگرش دوران خود نگاشته‌اند، اما فصل مشترک اغلب آنها، نخبه‌گرایی و توجه به طبقات فرادست است، در حالی‌که طبقات فرودست و توده‌های مردم که بخش بزرگ و مهمی از جنگ را تشکیل می‌دهند و بار عمده‌ی پیروزی‌ها و شکست‌ها بر دوش آنها سنگینی می‌کرد، اغلب در آثار مورخان سنتی و کلاسیک فراموش شده‌اند.

با پیدایش نحل‌های جدید تاریخ‌نگاری، همچون تاریخ شفاهی، مورخان بر آن شدند که تاریخ را از سلطه‌ی فرادستان خارج و طبقات فرودست را نیز به آن وارد کنند. تاریخ شفاهی با توجه به ظرفیت و توانایی‌های خود، از امکانات

^۱ دانشجوی دکتری محلی دانشگاه اصفهان

گسترده‌ای برای وارد کردن اقشار مختلف مردم به متن تاریخ برخوردار است و می‌تواند زمینه‌ی مشارکت همگان را در تاریخ فراهم کند.

سابقه‌ی تاریخ‌نگاری جنگ در ایران

جنگ پدیده‌ای است که شاید عمری به قدمت پیدایش انسان داشته باشد. انسان‌ها از نخستین روزهای زندگی خود بر روی کره‌ی زمین به دلایلی، مانند تضاد منافع و عقاید، به جنگ و ستیز با یکدیگر برخاستند. به همین دلیل در اسطوره‌ها و حماسه‌ها که به نوعی تاریخ سپیده‌دم ملل به شمار می‌رود، مهم‌ترین موضوع، جنگ و پیکار است. بزرگ‌ترین شخصیت‌های اسطوره‌ای و حماسی ملل مختلف، اعم از ایران، یونان، هند، چین و اسکانندیناوی، پهلوانان و جنگجویان هستند که این امر به خوبی حاکی از اهمیت جنگ و دفاع نزد مردم نخستین است. تاریخ اسطوره‌ای و حماسی ایران سرشار از پهلوانی پهلوانان و آزار مهاجمان و تعدی متجاوزان و جهانگشایی جهانگشایان است. همین خاطرات و داستان‌هاست که باعث پدید آمدن و استوار شدن مبانی ملیت مردم ایران شده و نماینده‌ی عظمت و بزرگی و جانفشانی‌های این مرز و بوم است (صفا، ۱۳۷۸: ۱۶). در میان همه‌ی خاطرات و وقایع تاریخ اسطوره‌ای و حماسی آنچه بیش از همه علاقه‌ی مردم را به خود جلب کرده و در طی قرن‌ها، سینه به سینه به نسل‌های بعدی منتقل شده، خاطرات و داستان‌های مربوط به پیروزی‌ها و شکست‌های ایرانیان در برابر دشمنان خود بوده است. رشادت‌ها و جانفشانی‌های قهرمانانی، همچون بهمن، سام، نریمان، رستم، کاوه، آرش و دیگر پهلوانان حماسی ایران زمین در طی قرن‌ها بخش مهمی از خاطرات شفاهی و حافظه‌ی تاریخی ایرانیان را تشکیل می‌داد.

کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های باقی‌مانده از تاریخ ایران باستان که از مهم‌ترین منابع این دوران به شمار می‌رود، به نوعی در زمره‌ی اولین تاریخ‌نگاری‌های نظامی ایران محسوب می‌شود. کتیبه‌ی بیستون، مهم‌ترین کتیبه‌ی باقی‌مانده از دوران هخامنشی، درباره‌ی سرکوبی سرکشان و مدعیان سلطنت است. گودرز، بیستمین پادشاه اشکانی، در کتیبه‌ی معروف خود در بیستون به تقلید از داریوش، فتوحات خود را به تصویر می‌کشد. در سنگ‌نوشته‌های دوران ساسانی نیز شاپور اول در نقش رستم پیروزی خود بر رومیان را به یادگار گذاشته است (میرجعفری و عاشوری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۳۴-۴۱؛ کریستین سن، ۱۳۸۴: ۱۶۲-۱۶۳).

در ایران دوره‌ی اسلامی شمار کتاب‌ها و آثاری که صرفاً در زمینه‌ی فتح، جنگ و شهادت برجای مانده، قابل توجه است و این در حالی است که بخش اعظم تاریخ برجای مانده از مورخان نیز به مباحث و امور نظامی تعلق دارد. به همین دلیل، محققان تاریخ‌نگاری در دسته‌بندی موضوعی سبک‌های تاریخ‌نگاری، از تاریخ‌نگاری‌هایی، چون مغازی، فتوح، مقاتل و فتن و حروب و ظفرنامه‌ها نام می‌برند (سجادی و عالم‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۰۹-۱۱۴؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۴ و ۱۲۰). در واقع، نخستین کتاب‌های تاریخی باقی‌مانده از مورخان ایران دوره‌ی اسلامی را می‌توان به نوعی تاریخ‌نگاری نظامی دانست، زیرا بیشتر این کتاب‌ها درباره‌ی فتوح است. در این میان می‌توان به آثار مورخانی، همچون مدائینی، بلاذری و دینوری اشاره کرد (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۴).

نگارش ظفرنامه‌ها و منظومه‌های حماسی در قرون متمادی ادامه یافت. ظفرنامه‌ی تیموری، جرون‌نامه و شاهنامه‌ی نادری از جمله منظومه‌های حماسی و تاریخی است که درباره‌ی جنگ و فتوحات پادشاهان زمان تألیف این آثار است (همان: ۱۲۰ و ۱۲۱). البته توجه به تاریخ نظامی به همین موارد ختم نمی‌شود، بلکه بسیاری از آثار و کتاب‌های تاریخی که به نیت نگارش تاریخ حکومت‌ها و سلسله‌ها به نگارش درآمده است، بیشتر صبغه‌ی نظامی دارند؛ برای مثال، مهم‌ترین کتاب‌های تاریخی برجای مانده از دوران صفویه، همچون *احسن‌التواریخ* و *تاریخ عالم‌آرای عباسی* ماهیت نظامی دارند

و موضوعات مربوط به جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها در این آثار بیش از سایر موضوعات به چشم می‌خورد (بیات، ۱۳۷۷: ۲۷۷ و ۲۸۲). این روند در دوره‌های بعدی نیز تداوم می‌یابد. اهمیت و اعتبار آثاری، همچون **مآثر سلطانیه و تاریخ نو** از منابع دوران قاجار به دلیل مطالبی است که درباره‌ی جنگ‌های ایران و روسیه ذکر کرده‌اند (احمدی اختیار، ۱۳۹۲: ۱۷). کتاب **ایران در جنگ بزرگ** نوشته‌ی مورخ‌الدوله سپهر از بهترین نمونه‌های تاریخ‌نگاری نظامی در دوره‌ی قاجار محسوب می‌شود که درباره‌ی جنگ جهانی اول و برخورد ایرانیان با دول متفق و متحد است (مورخ‌الدوله سپهر، ۱۳۶۲).

تاریخ‌نگاری دفاع مقدس

جنگ تحمیلی هشت‌ساله‌ی عراق علیه ایران از هنگامی که در شهریور ۱۳۵۹ با تجاوز نیروهای رژیم بعثی عراق به خاک ایران آغاز شد تا روزهای پایانی آن در مرداد ۱۳۶۷ و قرارداد ترک مخاصمه بین طرفین جنگ، در شمار مهم‌ترین حوادث و رویدادهای دنیا قرار گرفت، زیرا این جنگ یکی از بزرگ‌ترین حوادث قرن بیستم بود و از نظر درگیری‌ها و طول مدت و آثار و تلفات، یکی از عظیم‌ترین جنگ‌های قرن بیستم و آخرین و طولانی‌ترین جنگ بزرگ این قرن بود. به همین دلیل، بخش مهمی از تفاسیر، اخبار رسانه‌ها و موضوع تحقیقات و رساله‌های دانشگاهی سراسر جهان را به خود اختصاص داد. در واقع، در همان روزهای جنگ، بسیاری از محققان و پژوهش‌گران علوم انسانی پیامدهای ملی، منطقه‌ای و جهانی آن را در ابعاد مختلف بررسی کردند. از طرفی، به دلیل پیروزی انقلاب اسلامی که این جنگ تا حدود زیادی برای مهار و شکست دادن آن تحمیل شده بود، به خودی خود کشور ایران و مسائل و تحولات آن در کانون اخبار و توجه صاحب‌نظران جهان قرار داشت.

جنگ و تحولات مربوط به آن بیش از همه در روزنامه‌ها و نشریات انعکاس یافت و مطبوعات از همان روزهای نخستین به ثبت و ضبط رویدادهای مربوط به جنگ مبادرت ورزیدند. بر اساس گزارش «مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی» تعداد و عناوین مقالات، گزارش‌ها و یادداشت‌های مطبوعات کشور با موضوع جنگ تحمیلی تا مرداد ۱۳۶۷ بدین صورت است: از مهرماه ۱۳۵۷ تا پایان شهریورماه ۱۳۶۲ درباره‌ی روابط ایران و عراق، تحرکات نظامی رژیم بعثی و زمینه‌سازی جهت برافروختن آتش جنگ، تجاوزهای اولیه‌ی رژیم بعثی قبل از شروع رسمی جنگ، تجاوز عراق و آغاز رسمی جنگ، ۳۸۷۳ عنوان مقاله و یادداشت و گزارش در نشریات مختلف کشور به چاپ رسید (مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱-۳۹۸). در همین مدت درباره‌ی دفاع ایرانیان و فداکاری اقشار مختلف مردم، فشارها و توطئه‌های داخلی و خارجی و آغاز پیروزی‌ها و پیشروی‌های ایرانیان ۳۵۷۰ عنوان مقاله و گزارش به چاپ رسید (همان، ج ۲: ۱-۳۵۲).

از مهرماه ۱۳۶۲ تا پایان ۱۳۶۴، در زمینه‌ی مسائل نظامی و سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی جنگ، مسائل مربوط به اوضاع داخلی عراق، وضعیت خلیج فارس و دیدگاه‌های عمده‌ی موجود در آمریکا، اروپا، ژاپن و شوروی پیرامون جنگ ایران و عراق، ۳۹۶۸ عنوان مقاله و گزارش در مطبوعات ایران منتشر شد. (همان، ۱۳۶۶، ج ۳: ۱-۳۶۷). درباره‌ی همین مباحث از مهرماه ۱۳۶۴ تا شهریور ۱۳۶۶، ۶۰۴۵ عنوان مقاله و گزارش به چاپ رسید. (سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸، ج ۴: ۳-۶۰۸) و از مهرماه ۱۳۶۶ تا پایان مردادماه ۱۳۶۷، مقطع برقراری آتش‌بس در جنگ تحمیلی، ۲۷۴۰ عنوان مقاله در مطبوعات به رشته‌ی تحریر درآمد. (همان، ۱۳۶۹، ج ۵: ۱-۳۱۷) بنابراین، در مجموع از سال ۱۳۵۷ تا مرداد ۱۳۶۷، یعنی از پیروزی انقلاب اسلامی تا برقراری آتش‌بس بین ایران و عراق، ۲۰۱۹۶ عنوان مقاله، گزارش و یادداشت و تفسیر درباره‌ی جنگ تحمیلی و مسائل مربوط به آن در مطبوعات کشور به چاپ رسید.

درباره‌ی تاریخ‌نگاری جنگ و نشر کتاب با موضوع جنگ تحمیلی، از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۱، ۳۲۹۷ جلد کتاب در ایران به چاپ رسید. از مجموع این آثار، ۱۱۷ عنوان درباره‌ی کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌ها، فرهنگ‌ها و دایره‌المعارف‌ها، نقد و تفسیر، جغرافیا و اطلس‌ها نگاشته شد. ۳۳۰ جلد درباره‌ی موضوعاتی، مانند: روزشمارها، عملیات‌ها، قوانین و مقررات و حقوق، اسناد و مدارک، بررسی و تحلیل سیاسی، نظامی، حقوقی، اقتصادی و اجتماعی جنگ است. ۲۷۷ کتاب درباره‌ی گزارش فعالیت‌های نهادهای، سفرنامه‌ها، پیام‌ها و سخنرانی‌ها و مقالات و مسائل عقیدتی نوشته شد. ۹ جلد در موضوع فنی و مهندسی، ۲۵ عنوان در موضوع پزشکی و ۱۴۱ کتاب هم درباره‌ی هنر، اعم از عکس و کاریکاتور و نقاشی و فیلم‌نامه و ... منتشر شد. درباره‌ی موضوعات ادبی، همچون شعر، قصه، رمان، ادبیات، نقد، سرود و نوحه، ۸۴۵ عنوان کتاب چاپ شد. درباره‌ی خاطرات و زندگی‌نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها به ترتیب ۶۱۰، ۴۵۳ و ۴۴ جلد کتاب به رشته‌ی تحریر درآمد و در بخش کودکان و نوجوانان نیز ۴۴۶ عنوان کتاب نوشته شد (برومند، ۱۳۸۴: ۹-۱۰).

جنگ ایران و عراق در خارج از ایران نیز مورد توجه محققان، جامعه‌شناسان و مورخان قرار گرفت و تألیفات متعددی درباره‌ی ابعاد و موضوعات مختلف آن نوشته شد. تعداد فراوانی از مقالات، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌های دانشگاهی در خصوص ریشه‌های جنگ، آغازگر آن، چگونگی جنگ، استراتژی‌های مبارزه، هم‌پیمان‌ها و متحدان، تسلیحات به کار رفته، راه‌های خاتمه‌ی آن و وضعیت موجود و نتایج جنگ نگاشته شده است. برخی از این آثار از طرف صاحب‌نظران بنام علوم نظامی تألیف شده که در نوع خود - صرف نظر از فضای فکری پدیدآورنده‌ی آن - قابل تأمل است. آثار تألیف‌شده در خارج از ایران به زبان‌های انگلیسی، عربی، آلمانی، فرانسوی و فارسی چاپ شده است. تا سال ۱۳۸۰، ۱۲۲۹ عنوان کتاب در خارج از ایران درباره‌ی جنگ ایران و عراق تألیف شده است (مرتضایی قهرودی، ۱۳۸۴: ۱۵-۳۳۲). این تعداد تألیف به خوبی بیانگر اهمیت و جایگاه دفاع مقدس در انظار جهانیان است.

نکته‌ی قابل توجه در انبوه آثار تولیدشده این است که بیشتر این آثار، جنگ و ابعاد مختلف آن را از نگاه نخبگان جنگ، یعنی فرماندهان ارشد نظامی و سیاست‌مداران^۱، به تصویر کشیده و به جایگاه فرودستان و اقشار مختلف مردم، کمتر توجه شده است، در حالی که جنگ ایران و عراق از معدود جنگ‌های تاریخ است که در آن به نوعی تمام اقشار مختلف یک سرزمین نقش‌آفرینی کردند و به همین دلیل هم باید آن را مردمی‌ترین جنگ دنیا لقب داد.

تاریخ شفاهی دفاع مقدس

از اواسط قرن نوزدهم میلادی، با اختراع دستگاه ضبط صوت و ضبط خاطرات به روش مصاحبه، یکی از روش‌های مهم تاریخ‌نگاری، یعنی تاریخ شفاهی به وجود آمد. تاریخ‌نگاران دریافتند که می‌توانند از این وسیله استفاده‌های فراوانی ببرند و پس از ضبط صدا، آن را مانند اسناد در کنار هم قرار دهند و یک واقعه‌ی پنهان یا یک رخداد تاریخی را بازسازی نمایند (دهقان، ۱۳۸۶: ۲۶۰). تاریخ شفاهی از زمان اختراع ضبط صوت در سال ۱۹۴۸م و شکل‌گیری اولین نسل از تاریخ شفاهی دانان تاکنون چهار دوره‌ی متمایز را پشت سر گذاشته است. اولین نسل تاریخ شفاهی مصاحبه با نخبگان سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بود. دومین نسل تاریخ شفاهی رویکرد اجتماعی بیشتری داشت و تاریخ شفاهی را در میان عامه‌ی مردم گسترش داد. گرایش نسل سوم به عمومی‌سازی تاریخ شفاهی نه از لحاظ مصاحبه، بلکه شناساندن

۱- البته این نوشتار به هیچ وجه در پی نادیده گرفتن یا کم‌رنگ جلوه دادن نقش ارزنده‌ی این بزرگان در جنگ تحمیلی نیست، بلکه در پی همگانی کردن تاریخ دفاع مقدس است.

به اجتماع بود و مراکزی، مانند موزه‌ها و کتاب‌خانه‌ها نقش فعال‌تری در تاریخ شفاهی داشتند و بالاخره نسل چهارم تاریخ شفاهی، نسل آکادمیک و دانشگاهی است. در این دوره تاریخ شفاهی ادبیات خاص خود را یافت و جای خود را در برنامه‌های آموزشی دانشگاهی پیدا کرد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۲۶-۲۹).

اما پیشینه‌ی تاریخ شفاهی در ایران با تاریخ انقلاب و جنگ است. هم‌زمان با شروع جنگ، فعالیت‌هایی جهت ثبت صدای فرماندهان و رزمندگان صورت گرفت که حاصل آن هزاران ساعت مصاحبه است که در آرشیو سپاه نگهداری می‌شود. گروه تبلیغات جبهه و جنگ در واحد تبلیغات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی کار ثبت خاطرات جنگ را تا پایان جنگ بر عهده گرفت. این مرکز زیر نظر مدیریت کل تبلیغات سپاه فعالیت می‌کرد که همه‌ی تبلیغات و تولیدات فرهنگی سپاه را طراحی می‌نمود. گردآوری خاطرات رزمندگان از سال ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۳ با توزیع انبوهی از دفترچه‌های خاطرات در میان آنان آغاز شد، اما به دلایلی، مانند: بی‌سوادی بعضی از رزمندگان، عدم رغبت به نوشتن، عدم علاقه به ثبت مشخصات خود و همچنین ذکر نشدن فضا و مکان و زمان خاطرات، از این روش نتیجه‌ی دلخواه به دست نیامد. به همین دلیل، با مصاحبه‌های تکمیلی، برخی از ایرادها رفع شد. با استفاده از ساز و کار مصاحبه و طرح پرسش‌های اساسی، سعی شد تا حداکثر اطلاعات از راویان استخراج شود (ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۰: ۱۹۳).

علاوه بر واحد فوق، مراکز و مؤسساتی، مانند: مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های معاصر و مرکز اسناد انقلاب اسلامی فعالیت خود را از اواخر دهه‌ی ۶۰، و اداره‌ی آرشیو تاریخ شفاهی کتاب‌خانه و سازمان ملی اسناد ایران و دفتر ادبیات انقلاب اسلامی از اوایل دهه‌ی ۷۰ شروع کردند و هر کدام در زمینه‌های خاص خود به تاریخ شفاهی پرداختند. علاوه بر این، مراکزی در خارج از ایران نیز به کار تاریخ شفاهی درباره‌ی ایران پرداختند که قدمت آنها بیشتر از داخل بوده است. اولین مرکز در سال ۱۹۸۰ میلادی در مرکز مطالعات خاورمیانه‌ی دانشگاه هاروارد به وسیله‌ی حبیب‌الله لاجوردی شکل گرفت (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۰). هدف طرح این بوده است که خاطرات افرادی که در رژیم گذشته‌ی ایران نقش داشته‌اند، جمع‌آوری و نگهداری شود که تعدادی از آنها به صورت کتاب منتشر شده است (دهقان، ۱۳۸۶: ۲۶۳). همچنین تاریخ شفاهی جنبش چپ ایران به مدیریت حمید احمدی از سال ۱۹۸۳، مرکز تاریخ شفاهی کلیمیان در آمریکا، پروژه‌ی تاریخ شفاهی چپ در آمستردام هلند از سال ۱۹۹۵ و بنیاد مطالعات ایران در نیویورک از سال ۱۹۸۸ و اداره‌ی تحقیقات تاریخ شفاهی دانشگاه کلمبیا از دیگر مراکز می‌باشد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۰).

تاریخ شفاهی و تنوع موضوعی در تاریخ‌نگاری دفاع مقدس

تاریخ شفاهی راهی برای رهایی از نخبه‌گرایی در تاریخ‌نگاری و همچنین تمرکززدایی از آن است. تاریخ شفاهی فرصت ثبت و نگارش را برای همه‌ی کسانی که قدرت و نفوذ لازم را برای نوشته شدن ندارند، فراهم می‌سازد. چیزی که تاریخ‌نگاری معمول و مرسوم در طی قرن‌ها از آن غافل بوده و تا حد زیادی هم از چنین ظرفیت و توانایی عاری بوده است، زیرا «اسناد و کتاب‌های تاریخی نمی‌توانند همه چیز را راجع به گذشته به ما بگویند. آنها اغلب روی افراد مشهور و وقایع بزرگ تمرکز دارند و تمایل دارند از افراد معمولی غفلت کنند. تاریخ شفاهی جاهای خالی تاریخ مکتوب را که پر از اسناد و پروتکل‌ها و گفت‌وگو درباره‌ی عهدنامه‌هاست، پر می‌کند و روایت‌های دست اول از حادثه را بیان می‌کند.» (دهقان، ۱۳۸۶: ۲۵۹)

ذات تاریخ شفاهی تکثر و تنوع را در خود دارد، از این‌رو، مایکل فریش^۳ در تعریف تاریخ شفاهی می‌نویسد: «تاریخ شفاهی راهی برای وارد کردن مردمی است که قبلاً در خلق اسناد گذشته‌شان مشارکت نداشته‌اند و آن فرصتی برای

³ - Michael Frisch

دموکراتیک کردن طبیعت تاریخ است که با مصاحبه کردن با آنها و دیدن آنها انجام می‌شود و پیش‌درآمد روشی است که به مردم اجازه می‌دهد تجربیات گذشته‌شان را به روشی ساختاربندی شده بیان کنند.» (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۲۲)

تاریخ شفاهی محدودیت‌هایی، از قبیل: ثروت، قدرت، سواد، نفوذ و مسائلی از این قبیل که لازمه‌ی نوشته شدن و ماندن در عرصه‌ی تاریخ بود، از میان برداشت و هر کسی را با هر مقام و موقعیتی که داشت، وارد صحنه‌ی تاریخ کرد. تاریخ شفاهی به یک اندازه می‌تواند هم تاریخ فرادستان و هم تاریخ فرودستان باشد و این مسئله را در حیات نه چندان طولانی خود اثبات کرده است؛ در حالی که نسل اول مورخان شفاهی به نخبگان سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی پرداختند، اما رفته رفته نسل‌های بعد تاریخ شفاهی فراگیرتر عمل کرد و برای همه‌ی اقشار مختلف مردم فرصت لازم را برای مشارکت در تاریخ فراهم کرد.

میدان‌های تحقیق در تاریخ شفاهی بسیار متنوع است. بسیاری از این میدان‌ها برای هر کسی که به تاریخ علاقه دارد، می‌تواند عناوین مناسبی باشد، چنان‌که یکی از تعابیر تاریخ شفاهی این است که هر کس در هر وضعیت دست به کار شود، همه جا موضوع تاریخ پراکنده است. تاریخ شفاهی به گونه‌ای است که هر کسی و در هر جایی می‌تواند دست به قلم شود و هر مخاطبی می‌تواند موضوع مورد علاقه‌ی خود را در آن بیابد. یکی از صاحب‌نظران برای تاریخ شفاهی یازده حوزه و بیش از یکصد موضوع ترسیم کرده است. حوزه‌های پیشنهادی عبارتند از: آموزشی، اجتماعی، اداری، اقتصاد و معیشت، امنیت، بهداشت و تغذیه، خانواده و جمعیت، سیاست، شهر و شهرسازی، فرهنگ و هنر، قضا و عدالت. برای هر کدام از حوزه‌های مذکور نیز چندین موضوع و زیرمجموعه ترسیم شده است (نورایی، ۱۳۸۷: ۳۲-۴۵).

بنابراین، با چنین ظرفیت‌هایی است که تاریخ شفاهی می‌تواند روایتگر تمامی کسانی باشد که در طی هشت سال دفاع مقدس با فداکاری و ایثار در برابر رژیم بعثی عراق از سرزمین و آمال خود پاسداری کردند. تاریخ شفاهی جنگ، تاریخ نخبگان نظامی و سیاسی و تاریخ شهیدان، سربازان، اسیران، مفقودان، آزادگان، دانشجویان، دانش‌آموزان، استادان، معلمان، روحانیان، پزشکان، مهندسان، پرستاران، کشاورزان، آرایشگران، خیاط‌ها، آشپزها، راننده‌ها، مکانیک‌ها، مداحان، عکاس‌ها، خبرنگارها، فیلم‌بردارها، شهری‌ها، روستایی‌ها، عشایر، اقلیت‌ها و ده‌ها گروه فرادست و فرودست دیگر است. با در نظر گرفتن همه‌ی این اقشار، می‌توان به بازسازی نزدیک به واقع جنگ نائل شد و روایتی به دور از حب و بغض و افراط و تفریط در اختیار مخاطبان و نسل‌های بعد از جنگ قرار داد.

«تاریخ شفاهی جنگ بازسازی روایت‌های تمامی گروه‌های مردم درباره‌ی جنگ است، از واقعیت تا حدیث نفس؛ از افسانه‌سرایی تا داستان‌گویی. به عبارت دیگر، روایت جنگ فقط روایت خط مقدمی‌ها نیست. روایت همه‌ی آنهاست که خط مقدم را ساختند.» (تاج‌آبادی و مرادی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۴۴)

تاریخ شفاهی جنگ روایت روزهای جنگ از زبان همه‌ی مردم است، روایت خاموشی‌ها، جیره‌بندی‌ها، تخلیه‌ی شهرها، اقدامات احتیاطی، بمباران‌ها، بدرقه‌ی جوانان به وسیله‌ی مادران و صدها روایت تلخ و شیرین دیگر. عرصه‌ی دفاع مقدس، عرصه‌ی ایثار و فداکاری همه‌ی ایرانیان است. تاریخ شفاهی جنگ در پی رفع انحصار از تاریخ و روایت جنگ است، زیرا هر نسلی، هر فردی و هر مکانی تاریخی برای گفتن دارد.

روایت ایثار و شهادت در تاریخ شفاهی دفاع مقدس

تاریخ شفاهی جنگ تحمیلی در ایران ویژگی‌هایی دارد که آن را از تاریخ شفاهی جنگ دیگر کشورها متمایز می‌کند. در تاریخ شفاهی جنگ دیگر کشورها مباحثی، مانند: ارزش‌ها، قداست، ایثارگری، تعاون، ایمان و اخلاص و مسائلی از این قبیل کمتر هست یا وجود ندارد. به همین دلیل، شاید کار برای آنها متفاوت‌تر باشد و جنگ تحمیلی تاریخ شفاهی خاص

خود را دارد (بختیاری، ۱۳۸۷: ۱۰۷). موضوعاتی، مانند: شهادت‌طلبی، گذشت، ایثار و فداکاری از ویژگی‌های منحصر به فرد دفاع مقدس است که به سختی با محاسبات عقلی و دنیوی مورخان دیگر کشورها قابل تجزیه و تحلیل است. بنابراین، در آثار مورخان کلاسیک و حرفه‌ای، از موضوع ایثار و شهادت تا حد زیادی غفلت شده است.

فقط تاریخ شفاهی است که از خاطرات و مصاحبه‌های برجای مانده، فضای اجتماعی دوران جنگ، اعزام نیرو به جبهه‌ها، عملیات‌های نظامی و همه‌ی مسائل مربوط به جنگ ایران و عراق را استخراج می‌کند. شرح دلوری‌ها، جانبازی‌ها، ایثار و فداکاری ایرانیان در طولانی‌ترین نبرد تاریخ معاصر جهان، فقط با یاری گرفتن از خاطره‌ی شاهدان و عاملان اصلی آن دوران میسر است. همچنین تاریخ شفاهی می‌تواند پل ارتباطی میان نسل درگیر جنگ با نسل امروز باشد که آن دوران را درک نکرده است (نورایی، ۱۳۸۷: ۶۹). تاریخ شفاهی از طریق مصاحبه و ثبت خاطرات بازماندگان جنگ یاد و خاطره‌ی ایثار و شهادت را در اذهان آنها زنده می‌کند و آن را برای نسل‌های بعد از جنگ، ملموس و قابل درک می‌سازد. ارزش‌هایی، مانند ایثار و شهادت چیزی نیست که به راحتی بتوان آن را از طریق اوراق و اسناد برجای مانده تبیین و تفهیم کرد، ولی تاریخ شفاهی به کمک مصاحبه و ثبت خاطرات، بدون واسطه از زبان عاملان و شاهدان دفاع مقدس، روایتگر جانبازی‌ها و شهادت‌طلبی‌های دوران جنگ تحمیلی است.

تاریخ شفاهی است که می‌تواند خاطره‌ی جهادگری که می‌گوید: «پای چپم گم شده است» به تصویر بکشد، جهاد با پای مصنوعی، حرکت با یک گونی مین در باتلاق و در زیر آتش دشمن، سنگ‌سازی با فرغون، پخش شیرینی به نیت شهادت، بیرون کشیدن ترکش‌ها با پیچ‌گوشتی و انبردست و صدها سخن و عمل خارق‌العاده‌ی دیگر چیزی نیست که بتوان آن را با فرضیات و تحقیقات کتاب‌خانه‌ای روایت کرد. (خاکریز و خاطره، ۱۳۸۵: ۳۰، ۴۶، ۴۷، ۶۴، ۷۸، ۱۲۸) شاید تنها شاهدان و همراهان شهید محمدجواد درولی بتوانند این وصیت او را - که بر روی سنگ قبرش در دزفول حک شده است - تا اندازه‌ای تفسیر کنند: «قبرم را ساده و هم‌سطح زمین درست کنید و با اندکی سیمان روی آن را بپوشانید و فقط با انگشت روی آن بنویسید: پرکاهی تقدیم به آستان قدس الهی» (قبادی، ۱۳۷۳: ۲۶۶)

تاریخ شفاهی، تاریخ جنگ را از زبان پسرپچه‌ی یازده ساله‌ای که اسیر شده است، روایت می‌کند و نقش دختر نوجوان خرمشهری را که با شجاعت مثال‌زدنی و بی‌نظیرش با ارتش بعثی عراق جنگیده است به تصویر می‌کشد. کدام یک از روش‌های تاریخ‌نگاری می‌تواند حس و حال رزمنده‌ای که با اشتیاق تمام لحظاتی قبل از شروع عملیات، غسل شهادت می‌کند، به مخاطب منتقل نماید؟ یا روحیه‌ی متانت و ایثارگری و عشق به شهادت پدری را که در زمان اسارت - و در اردوگاه عراقی‌ها - از شنیدن خبر شهادت فرزند نوجوانش به اشتیاق درمی‌آید و راوی خبر شهادت پسرش را بشارت‌دهنده و بشیر می‌نامد، منعکس نماید؟ (دهقان، ۱۳۸۶: ۱۰۹-۱۲۰؛ همان: ۲۷۰-۲۸۲) بی‌شک، غیر از این رزمندگان یا هم‌زمان آنها هیچ راه دیگری وجود ندارد. فقط خود جنگ‌دیدگان و تجربه‌کنندگان آن لحظات می‌توانند حالات مذکور را شرح دهند.

بنابراین، تاریخ شفاهی تنها رویکردی از تاریخ‌نگاری است که می‌تواند روایتگر ایثار و شهادت دوران دفاع مقدس باشد و با هنرمندی هرچه تمام‌تر آن را به نسل‌های بعدی منتقل کند. فقط مورخ شفاهی است که می‌تواند سراغ صدها هزار بازمانده و شاهد و ناظر جنگ تحمیلی برود و خاطرات و برداشت‌های یک یک آنها را درباره‌ی دفاع مقدس، ثبت و ضبط کند. مورخان شفاهی باید سراغ تمامی فراموش‌شدگانی بروند که هر لحظه بیم از دست دادنشان می‌رود و با رفتن آنها برگی از کتاب جنگ تحمیلی ناگفته خواهد ماند. همچنین باید سراغ تمام کسانی بروند که بدون هیچ ادعا و چشم‌داشتی بعد از اتمام جنگ به شهرها و روستاها و محله‌های خود برگشتند و هیچ ابزار و تریبونی برای دیده شدن نداشتند.

نکته‌ی پایانی اینکه تاریخ شفاهی می‌تواند حافظ و ضامن روایت واقعی جنگ باشد و تاریخ دفاع مقدس را از هرگونه تحریف و تفسیر ناصواب مصون بدارد. تاریخ شفاهی این ظرفیت را دارد تا به تمام کسانی که از تحریف تاریخ جنگ دغدغه و نگرانی دارند، اطمینان خاطر بدهد. امروزه تعدادی از فرماندهان ارشد و کارگزاران اصلی نظام در دوران جنگ تحمیلی بیم آن دارند که حق شهیدان، رزمندگان و ایثارگران دفاع مقدس نادیده گرفته شود و بعضی به هر دلیلی، تاریخ جنگ را تحریف کنند. (سایت تاریخ ایران)

در این میان، تاریخ شفاهی با برخورداری از مزیتی، همچون در اختیار داشتن هزاران شاهد و ناظر جنگ که به منزله‌ی اسناد زنده هستند، روایتی کامل و به دور از هرگونه تحریف و حب و بغض از تاریخ جنگ را ارائه می‌کند.

کلام آخر

تاریخ شفاهی با قدمت نه چندان طولانی خود، نقش و اهمیت زیادی در پویایی و بالندگی تاریخ‌نگاری داشته است. شیوه‌های کهن تاریخ‌نگاری که جزم‌اندیشی فکری، عقیدتی، فرقه‌ای و طبقاتی بر آن حاکم بود، دیگر نمی‌توانست پاسخ‌گوی ضرورت‌های زمان باشد. از این‌رو، نحله‌های جدید تاریخ‌نگاری، همچون تاریخ شفاهی، برآنند تا تاریخ را از جانب‌داری‌ها و یکسوزنگری‌های مغرضانه برهانند. به این ترتیب، راه را برای نواندیشی و دگراندیشی در تاریخ‌نگاری هموار سازند. تاریخ شفاهی این امکان و ظرفیت را برای محققان فراهم ساخت تا مستندات و شواهد بی‌شماری در اختیار داشته باشند و مواد خام کامل‌تر و بیشتری جهت بازسازی تاریخ فراهم کنند.

باید گفت که شاید بیشترین مجال را تاریخ شفاهی ایران در عرصه‌ی تاریخ‌نگاری دفاع مقدس یافت. جنگ تحمیلی ویژگی‌ها و تمایزات بسیاری با دیگر جنگ‌های دنیا داشت که مهم‌ترین آنها مردمی بودن و مقوله‌ی ایثار و شهادت بود. تاریخ شفاهی می‌تواند تمامی نسل جنگ را به کتاب تاریخ جنگ تحمیلی وارد کند و با ابزارها و روش‌هایی، چون مصاحبه و ثبت خاطرات شفاهی رزمندگان و بازماندگان دفاع مقدس روایتگر ارزش‌هایی، چون ایثار و شهادت باشد. تاریخ شفاهی می‌تواند سخنگوی تمامی اقشار فرادست و فرودستی باشد که قاموس ایثار و شهادت را معنا کردند و به آن تحقق بخشیدند یا شاهد و ناظر آن بودند. غیر از مصاحبه و ثبت خاطرات شفاهی هیچ تحلیل و تفسیر دیگری نمی‌تواند راوی از خودگذشتگی‌ها، جانبازی‌ها، دلاوری‌ها، شهادت‌طلبی‌ها، نیایش‌ها، دعاها و به طور کلی، فضای معنوی و ارزشی جنگ برای نسل‌های بعدی باشد.

منابع

- ابوالحسنی ترقی، مهدی (۱۳۹۰). «نقد و بررسی جایگاه تاریخ شفاهی در تاریخ معاصر ایران (رساله‌ی دکتری)»، دانشگاه اصفهان.
- احمدی اختیار، مهدی (۱۳۹۲). بررسی معاهدات و امتیازات بین ایران و روسیه از ابتدای دوره‌ی قاجار تا مشروطه، تهران: راشدین.
- بختیاری، محمدرضا (۱۳۸۷). تاریخ شفاهی جنگ تحمیلی (مجموعه مقالات تاریخ شفاهی)، به کوشش اداره‌ی کل اطلاع‌رسانی و ارتباطات معاونت اسناد ملی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی.
- برومند، مرضیه (۱۳۸۴). کتاب‌شناسی دفاع مقدس (۱۳۵۹-۱۳۸۱)، ج ۱ و ۲، تهران: قدیانی و صریح.
- بیات، عزیزالله (۱۳۷۷). شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران، ج ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.

- تاج‌آبادی، رضا و امیر مرادی‌نژاد (۱۳۹۰). «مروری بر تاریخ شفاهی دفاع مقدس»، در تاریخ شفاهی دفاع مقدس؛ مجموعه مقالات، به کوشش غلامرضا عزیزی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- ترکمان، میرزا اسکندربیک (۱۳۵۰). تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران: امیرکبیر.
- جهانگیر میرزا (۱۳۸۴). تاریخ نو (شامل حوادث دوره قاجاریه) از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر علم.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۵). تاریخ شفاهی در ایران، مشهد: آستان قدس رضوی.
- خاکریز و خاطره: خاطرات جمعی از جهادگران استان کرمان (۱۳۸۵). به اهتمام بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس استان کرمان، تهران: صریح.
- دهقان، احمد (۱۳۸۶). خاک و خاطره، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- روملو، حسن (۱۳۴۷). احسن التواریخ، تهران: کتابخانه شمس.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: امیرکبیر.
- سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی؛ فهرست مقالات جنگ تحمیلی در مطبوعات (۱۳۶۴)، ج ۱ و ۲، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۶۶)، ج ۳، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۶۸)، ج ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۶۹)، ج ۵، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سجادی، صادق و هادی عالم‌زاده (۱۳۸۰). تاریخ‌نگاری در اسلام، تهران: سمت.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). حماسه‌سرایی در ایران، چاپ هفتم، تهران: فردوس.
- قبادی، حسینعلی (۱۳۷۳). «تبیین یک ویژگی منحصر به فرد در فرهنگ دفاع مقدس»، در مقالات برگزیده چهارمین کنفرانس دفاع مقدس، به کوشش محمدقاسم فروغی جهرمی، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- کریستین سن، آرتور (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه‌ی رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- مرتضایی قهرودی، علی‌اکبر (۱۳۸۴). مآخذشناسی جنگ ایران و عراق، تهران: فرهنگ گستر.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق بن نجفقلی (۱۳۸۳). مآثر سلطانیه، تهران: اطلاعات.
- مورخ‌الدوله، سپهر (۱۳۶۲). ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴، تهران: ادیب.
- میرجعفری، حسین و عباس عاشوری‌نژاد (۱۳۸۶). تاریخ‌نگاری و تحولات آن در ایران و جهان، تهران: دانشگاه پیام نور.
- نورایی، مرتضی (۱۳۸۷). «کالبدشکافی موضوع و موضوع‌یابی در تاریخ شفاهی» در روش‌شناسی و موضوع‌یابی مطالعات شهری در تاریخ شفاهی ایران: مجموعه مقالات، به کوشش ابوالفضل حسن‌آبادی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۸۲). «مقدمه‌ای بر فلسفه‌ی تاریخ شفاهی»، در فصلنامه‌ی تحقیقات تاریخی و مطالعات آرشیوی گنجینه‌ی اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران، بهار و تابستان، شماره‌ی پیاپی ۴۹ و ۵۰، صص ۶۶-۷۱.